

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ СЕРЕДИНИ XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.)

Проаналізовано археологічні колекції, зібрані в ході розвідок середини—другої половини XX ст. Введено до наукового обігу нові дані стосовно пам'яток Середнього Подніпров'я золотоординського та литовського часів.

К л ю ч о в і с л о в а: середина XIII—XV ст., Україна, Середня Наддніпрянина, археологічні пам'ятки, фондові колекції.

Цілеспрямовані історичні та археологічні дослідження пам'яток другої половини XIII—XV ст. розпочалися відносно недавно. Доволі тривалий час низький рівень вивченості матеріальної культури золотоординського та литовського часу (і, в першу чергу, відсутність хронотипології кераміки) не дозволяв правильно датувати комплекси післямонгольського часу.

Кардинальні зміни у вирішенні цієї проблеми відбулися після виходу статті М.П. Кучери про специфічну групу середньовічної кераміки, датованої дослідником другою половиною XIII—XIV ст. Вперше такий посуд знайдено під час розкопок на хут. Половецький Богуславського р-ну Київської обл. Колекції схожої кераміки виявлені в ході досліджень городища біля с. Сокільці Гайсинського р-ну Вінницької обл. (Кучера 1969). Необхідно зазначити, що знахідки так зв. «архаїчної» (за М.П. Кучерою) кераміки не поодинокі. Вона виявлена на території Києва, Малина, Черкас, Новгород-Сіверського, Озаричів, Комарівки тощо (Звиздецький 1987; Виногородська 1988; Боровський, Калюк 1993; Беляєва, Кубишев 1995).

Від кінця 1960-х рр. спостерігається тенденція до зростання кількості картографованих пам'яток і досліджених об'єктів післямонгольського часу. Своєрідним компендіумом багаторічних досліджень українських археологів став вихід у 1982 р. монографії С.О. Беляєвої, в якій вперше на основі комплексного аналізу писемних та археологічних джерел зроблено спробу з'ясувати, яким чином відбувався розвиток земель Південної Русі у XIII—XIV ст. (Беляєва 1982). Нині необхідність проведення історичних та археологічних студій з вивчення золотоординського та литовського часів актуальна як ніколи. І хоча кількість спеціалізованих робіт з указаної тематики зростає, проте їх недостатньо для більш-менш об'єктивного розуміння історичних процесів другої половини

XIII—XV ст. (Беляєва 1982; Виногородська 1988; Оногда 2008).

Перспективним напрямом сучасних досліджень є робота з матеріалами, зібраними в ході розвідок у Середній Наддніпрянині наприкінці 1940-х — початку 1980-х рр. У фондах Інституту археології НАН України зберігається багато колекцій, отриманих під час обстежень території Київської, Житомирської, Черкаської та Чернігівської областей. Найцікавішими виявилися матеріали, знайдені у 1950—1960-і рр. перед спорудженням гідроелектростанцій, водосховищ і каналів. Нині більшість цих пам'яток зруйнована або затоплена і недоступна для повторного обстеження (Блажевич та ін. 2007).

Аналіз керамічних серій, зібраних у ході розвідок середини—другої половини XX ст., дозволив виявити матеріали післямонгольського часу в колекціях: № 57 (розвідки А.В. Добровольського), № 334, 479, 527, 593, 997 (розвідки Д.Я. Телегіна), № 337 (розвідки Д.Т. Березовця), № 341 (розвідки В.А. Іллінської), № 460 (розвідки М.М. Шмаглія та Є.Ф. Покровської), № 545 (розвідки Є.О. Петровської та Д.Т. Березовця), № 694 (розвідки М.Ю. Брайчевського), № 908 і 909 (розвідки Є.В. Максимова), № 1110 (розвідки О.М. Кухарської). Зауважимо, що нами враховані лише ті колекції, в яких матеріали середини XIII—XV ст. раніше не виділяли. Інформація стосовно місця та часу знахідки подаватиметься за хронологічним принципом.

1947 року за дорученням ІА АН УРСР А.В. Добровольський провів розвідку вздовж правого берега Дніпра від м. Вишгород до с. Бірки на р. Ірпін (рис. 1). У північно-східній частині Вишгородського підвищення в береговому урвищі виявлено п'ять поховань, які перекривалися культурними нашаруваннями з матеріалами XII—XIV ст. На території самого кладовища дослідник знайшов дві срібні монети: західноєвропейську 1601 р. та шеляг 1620 р. Окрім того, А.В. Добровольський

зібрав уламки кераміки та скляних браслетів на території садиби Підліського та Замковищі Ольги (Добровольський 1947, с. 3–4). Щодо кераміки зазначимо, що її можна віднести до двох хронологічних періодів — давньоруського (XI–XIII ст.) і післямонгольського часу. Уламки горщиків представлені фрагментами вінець, які можна віднести до типів П–3–А, П–3–Б, IV–1 (за: Беляєва 1982), I–2–А, I–2–В (за: Виногородська 1988), I та II (за: Оногда 2008) і відповідно датувати XIV–XV ст. (рис. 2, 12–19). На жаль, немає точної вказівки на місце знахідки охарактеризованих фрагментів, тож можна констатувати лише сам факт наявності культурних нашарувань XIV–XV ст. на території давнього Вишгорода.

У 1954 р. В.А. Іллінська на «острові на Дніпрі» виявила окремі фрагменти кераміки другої половини XII — першої половини XIII ст. та XIII–XIV ст. (рис. 2, 9–11). Точніших відомостей стосовно місця знахідок не збереглося, звіту цієї експедиції в архіві ІА НАНУ немає.

У 1956 р. експедиція М.Ю. Брайчевського обстежила поселення біля с. Шабельники Чигиринського р-ну Черкаської обл. Воно розташоване в північно-східній частині села, за 250–300 м від річища Дніпра і займає ділянку першої надзаплавної тераси. Підйомний матеріал складався переважно з фрагментів кераміки, яка за формою вінець нагадувала давньоруську (Брайчевський, Брайчевская 1956). Уламки посуду відносяться до типу П–2–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIII–XIV ст. (рис. 2, 6–8). Цілком можливо, що тут існувало невелике поселення післямонгольського часу.

У тому ж році Д.Т. Березовець у Черкаській обл. оглянув поселення біля с. Набутів Корсунь-Шевченківського р-ну, де зібрав уламки кераміки XIII–XV ст. (рис. 2, 22–31). Усього на пам'ятці знайдено 11 вінець, які можна віднести до типів П–2–Б, П–2–В, П–3–В (за С.О. Беляєвою) та типу III (за О.В. Оногдою). Датуються кераміка другою половиною XIII–XV ст. Але визначити точну локалізацію поселення неможливо, оскільки звіт до архіву ІА НАНУ не надійшов.

Цікаві матеріали отримані в ході розвідки Д.Я. Телегіна долиною р. Ольшанка від с. Байбузи до с. Лозівок Черкаського р-ну та обл. Зокрема, за 1,3 км на північний схід від села та 0,5 км від лівого берега р. Ольшанка на ріллі, вздовж болота, зібрано фрагменти ліпної кераміки з домішкою шамоту в тісті. Горщики біконічної форми з плавно відігнутими вінцями

датовані серединою I тис. (Телегин и др. 1958, с. 28–29). У колекції з поселення Лозівок 5 є уламки гончарних горщиків типу П–2–Б (за С.О. Беляєвою), що датуються серединою XIII–XIV ст. (рис. 2, 1, 2).

У 1960 р. М.М. Шаглій та Є.О. Петровська на території Канівського водосховища обстежили городище в с. Вітачев Обухівського р-ну Київської обл. Укріплений майданчик в уроч. Городок розташовувався на високому правому корінному березі Дніпра. На території посаду досліджено напівземлянку, датовану авторами XII–XIII ст. (Шаглій, Петровская 1960, с. 4–6). Аналіз керамічного комплексу із заповнення цього об'єкта дозволяє дещо уточнити його датування. Кераміка представлена уламками горщиків XI–XII ст. Із заповнення походить також фрагмент вінця, який можна віднести до типу П–1–Б (за С.О. Беляєвою) і датувати кінцем XIII–XIV ст. (рис. 3, 19–22). Вірогідно, він потрапив до об'єкта в процесі запливання котлована споруди, однак сам факт знахідки кераміки цього періоду вказує на наявність тут культурних нашарувань післямонгольського часу.

Ця ж експедиція обстежила поселення біля с. Стайки Кагарлицького р-ну Київської обл. в уроч. Забара. Пам'ятка розміщується на краю плато правого корінного берега Дніпра. Підйомний матеріал зафіксовано по обидва боки глибокого та широкого яру, де зібрано фрагменти посуду давньоруського та післямонгольського часів. Останні відносяться до типів П–2–В і П–3–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIV–XV ст. (рис. 2, 20, 21).

Матеріали середини XIII–XV ст. зібрані також у ході розвідки Д.Я. Телегіна, В.І. Чуприни та Л.О. Клевцова територією Чернігівської та Київської обл. (1960 р.). Але звіту про неї немає, тож ми змушені обмежитися лише констатацією самого факту знахідок кераміки післямонгольського часу на території с. Надинівка Козелецького р-ну Чернігівської обл. та с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. З Надинівки походить кілька уламків вінець типу П–3–Б (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою), що датуються XIV–XV ст. (рис. 4, 1, 2). У Гнідині зібрано гончарну кераміку типів П–2–Б, П–2–Г і П–3–Б (за С.О. Беляєвою), типу I (за О.В. Оногдою), що датуються серединою XIII–XV ст. (рис. 4, 3–9). Синхронні матеріали виявлені у 1976 р. розвідкою О.М. Приходнюка та С.О. Беляєвої на південно-західній околиці села (Приходнюк, Беляєва 1976, с. 13–14).

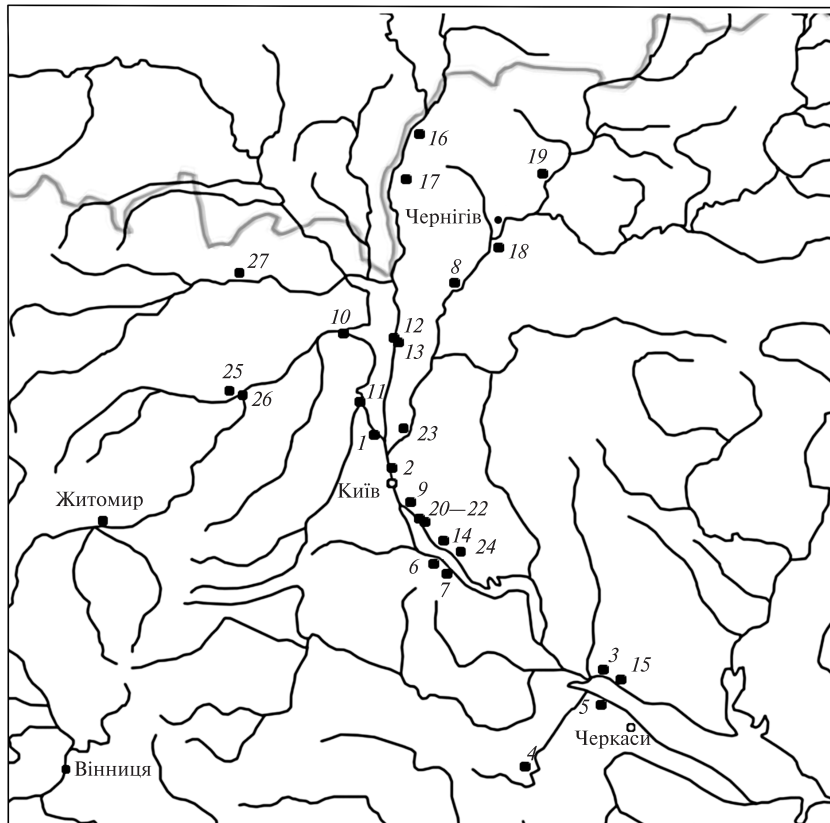

Рис. 1. Археологічні пам'ятки середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.): 1 — Вишгород; 2 — Київ (острів на Дніпрі); 3 — Шабельники; 4 — Набутів; 5 — Лазівок; 6 — Вітачев; 7 — Стайки; 8 — Надинівка; 9 — Гнідин; 10 — Богдани; 11 — Козаровичі; 12—13 — Ошитки; 14 — Жовтневе; 15 — Комарівка; 16 — Радуль; 17 — Любеч; 18 — Іванівка; 19 — Макішин; 20—22 — Вишеньки; 23 — Погреби; 24 — Кийлів; 25 — Заруддя; 26 — гирло Ірші; 27 — Мартиновичі

У 1962 р. Д.Я. Телегін на західній околиці с. Богдани Іванківського р-ну Київської обл. обстежив залишки поселення доби бронзи. На площі 100—150 м уздовж течії Ірпіня та 30—50 м углуб плато, на зораному полі, зібрано уламки кераміки тшинецько-комарівської культури та поодинокі уламки посуду давньоруського часу. У шурфі 1 простежено залишки вогнища 2,0 × 3,0 м, заповненого вуглистим піском, перепаленими кістками, шматками печини та керамікою доби Київської Русі (Телегін і др. 1962, с. 77—78). Так зв. «давньоруська кераміка» представлена вінцями гончарного посуду типів П—2—Б і П—3—Б (за С.О. Беляєвою), що датуються кінцем XIII—XV ст. (рис. 2, 3—5). Культурний шар на поселенні незначний — 15—20 см (там само, с. 78). Досліджений об'єкт міг бути залишками наземної споруди золотоординського часу.

Ще одне поселення післямонгольського часу виявлене біля с. Козаровичі Вишгородського р-ну Київської обл. (Телегін і др. 1962, с. 75). Тут в уроч. Жужель зібрано уламки ке-

раміки, які можна віднести до типів П—2—Б, П—3—Б і IV—1 (за С.О. Беляєвою), І—2—А (за Л.І. Виногородською) і датувати другою половиною XIV—XV ст. (рис. 3, 16—18).

Надзвичайно цікаві матеріали отримані на поселенні біля с. Ошитки Вишгородського р-ну Київської обл. (нині затоплене Київським водосховищем). Воно розташовувалося на захід від села, в заплаві р. Матчева, в уроч. Бойківщина. Знахідки зібрані на площі 250 м² біля самого берега річки. Д.Я. Телегін відзначив значну товщину стінок посуду і датував його давньоруським часом (Телегін і др. 1962, с. 76). Насправді зібрані фрагменти кераміки відносяться до типів П—2—Б, П—2—Г, П—3—А, П—3—Б і IV—1 (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIII—XV ст. (рис. 8, 1—22). Кількісне переважання кераміки XIV—XV ст. дозволяє датувати поселення литовським часом. Уламки горщиків XIV—XVI ст. зібрані Д.Т. Березовцем в уроч. За Діденом неподалік с. Ошитки (рис. 8, 23—26). Найпізнішим є уламок вінця горщика із ром-

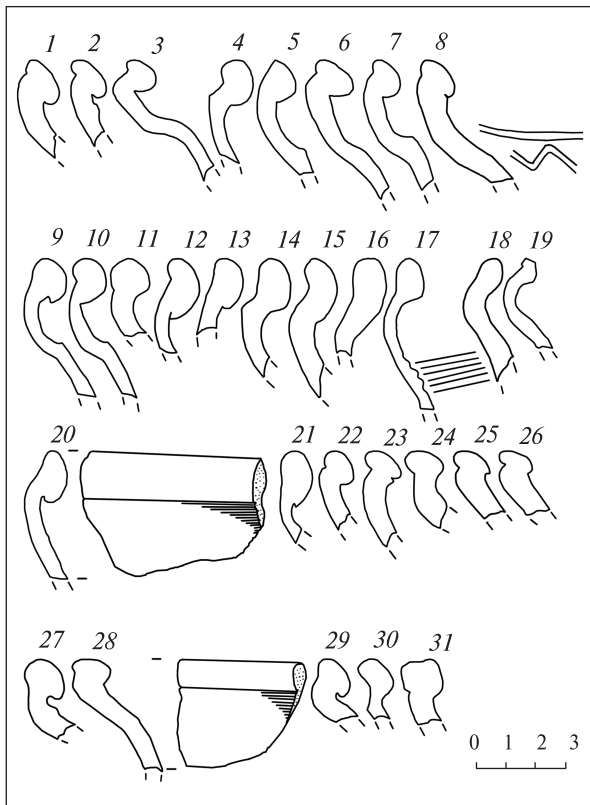

Рис. 2. Матеріали розвідок 1947–1962 рр.: 1, 2 — Лозівок; 3–5 — Богдани; 6–8 — Шабельники; 9–11 — «Острів на Дніпрі» (Київ); 12–19 — Вишгород; 20, 21 — Стайки; 22–31 — Набутів

боподібним профілем верхнього краю, що датується другою половиною XV — серединою XVI ст. (Оногда 2008, с. 57). Точніших даних стосовно місця розташування поселення не збереглося, оскільки звіту немає.

У 1963 р. Є.О. Петровська оглянула поселення в с. Жовтневе (Жеребятин) Бориспільського р-ну Київської обл., в уроч. Церковщина, на піщаному останці першої низької борової тераси над озером та річкою. Підйомний матеріал був поширений на 200–300 м. Тут виявлено уламки кераміки давньоруського часу, а також стінка ліпного багатоваликового горщика (Петровская 1963, с. 2–3). Насправді кераміка з цього поселення відноситься до типів I–1–Б, II–1–Б і II–3–Б (за С.О. Беляєвою), I, II і IV (за О.В. Оногдою) та датується XIV — серединою XVI ст. (рис. 7, 1–12). У 1960 р. М.П. Кучера в західній частині села на дюнному підвищенні у заплаві Дніпра зібрав уламки кераміки XII–XIV ст. (Петрашенко, Козюба 1994, с. 31–32).

Було також оглянуто поселення біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (хут. Чаплин, уроч. Васильків) і зібрано уламки кераміки давньоруського часу та

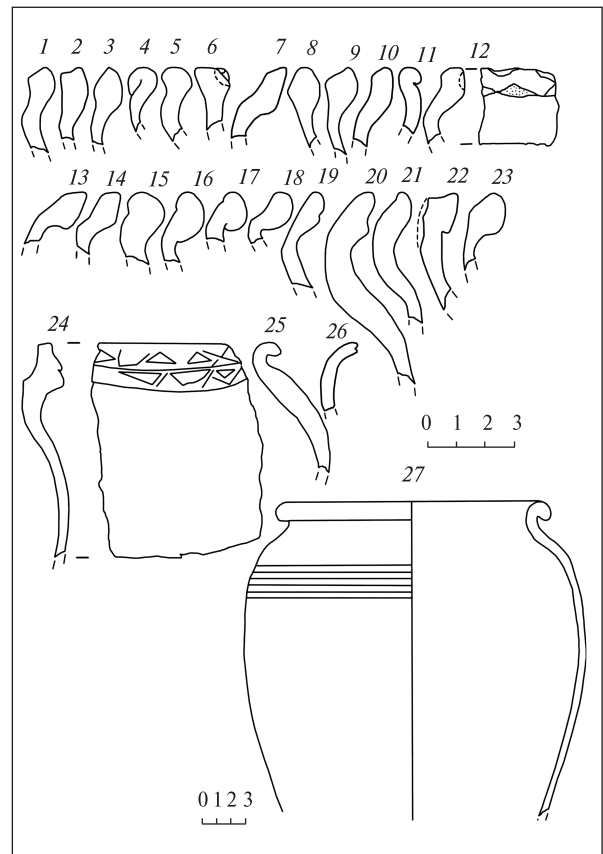

Рис. 3. Матеріали розвідок 1960–1981 рр.: 1–8 — Заруддя; 9–15 — гирло Ірші; 16–18 — Козаровичі; 19–22 — Вітачев; 23–27 — Мартиновичі

фрагмент червоноглиняного горщика (глека?) з прокресленим зображенням у вигляді птаха? (Петровская 1963, с. 6–7). Частина кераміки (рис. 7, 13–15) датується другою половиною XIII–XIV ст. (тип II–2–Б, за С.О. Беляєвою). Протягом 1964–1968 рр. на поселенні провадилися стаціонарні розкопки під керівництвом А.І. Кубишева. Досліджено близько 3,5 га площі пам'ятки, на якій зафіксовано численні житлові та господарські споруди другої половини XIII–XIV ст. (Беляєва, Кубишев 1995).

У 1966 р. розвідкою Д.Я. Телегіна від гирла р. Сож до м. Любеч обстежено городище біля с. Радуль. Воно розташоване на південний схід від села на болоті Боблово та займає дюнний останець розмірами 125 × 70 м, який здіймається над прилеглою територією на 8,0 м. У шурфах виявлено уламки кераміки милоградського типу, а також доби бронзи та Київської Русі (Телегин, Круц 1966, с. 19). Аналіз колекції показав, що так зв. «давньоруська» кераміка відноситься до типів I–1–А, II–1–Б, II–3–А і IV–1 (за С.О. Беляєвою), I, IV і Va (за О.В. Оногдою) і датується XIV — серединою XVI ст. (рис. 6, 15–25).

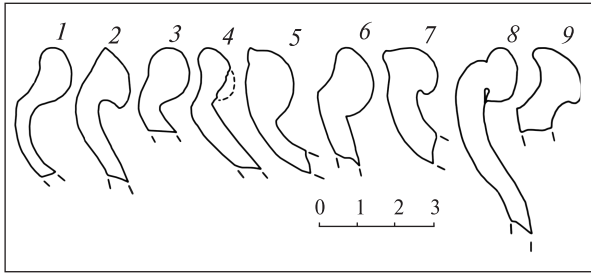

Рис. 4. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1960 р.: 1, 2 — Надинівка; 3—9 — Гнідин

Окрім того, експедиція обстежила поселення на північний захід від м. Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. На північно-західній околиці підвищення біля оз. Посеред, у вимівині (40 × 20 м), зібрано кераміку пізньонеолітичного часу, середньодніпровської культури та доби Київської Русі (Телегин, Круц 1966, с. 25). На глибині 0,2 м від поверхні зафіксовано обриси великої плями, заповненої чорним вуглистим ґрунтом, датованої давньоруським часом. На площі плями зафіксовано потужний шар печини діаметром 1,0 м та зібрано значну кількість гончарної кераміки «києво-руського» часу та уламки товстостінних горщиків червоного кольору, виготовлених на повільному гончарному крузі (Телегин, Круц 1966, с. 29—30). Матеріали, що зберігаються у фондах Інституту археології, представлені фрагментами вінець посуду післямонольського часу, що відноситься до типів П—2—В, П—3—А і IV—1 (за С.О. Беляєвою), І—1—в, П—1—а (за Л.І. Виногородською), Vб (за О.В. Оногдою) і датуються XIV—XVI ст. (рис. 6, 26—30). Цікаво, що з одного об'єкта походять уламки кераміки другої половини XIII ст. і другої половини XV—XVI ст., що може свідчити про співіснування різних технік виготовлення кераміки (застосування швидкого та повільного гончарного круга) у XV—XVI ст.

У 1975 р. Є.В. Максимов обстежив поселення за 1,5 км. від с. Іванівка Чернігівського р-ну. Воно розміщене на піщаному пагорбі в заплаві Десни (уроч. Обірок) і оточене з півдня, південного заходу та південного сходу старицею р. Вздвиг (Максимов и др. 1975, с. 5). Кераміка з поселення відноситься до типів П—2—Б і П—3—Б (за С.О. Беляєвою), І—1—В (за Л.І. Виногородською), І (за О.В. Оногдою) і датується XIII—XV ст. (рис. 6, 11—14).

У наступному році Є.В. Максимов обстежив поселення біля с. Макішин Городнянського р-ну Чернігівської обл. Воно розташоване в уроч. Журавлеве Поле на ділянці високої (20 м) тераси правого берега р. Снов завдовж-

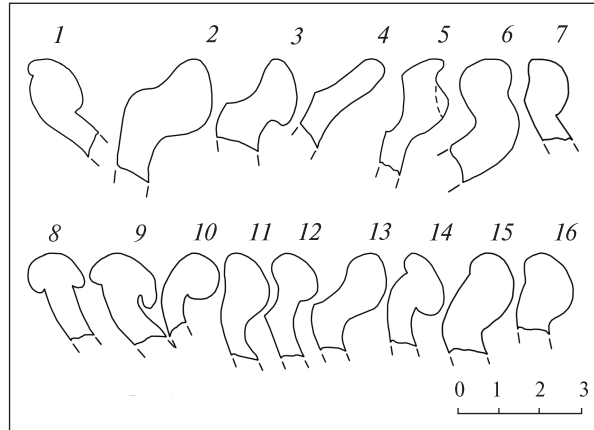

Рис. 5. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1—4 — Погреби; 5—9 — Вишеньки; 10—16 — Кийлів

ки близько 2,0 км і розділене старими ярами (Максимов, Терпиловский, Цындровская 1976, с. 5). Тут зібрано матеріал, який відноситься до типів П—2—А, П—3—А, П—3—Б і IV—1 (за С.О. Беляєвою), І та II (за О.В. Оногдою) і датується XIV—XVI ст. (рис. 6, 1—10).

У 1979 р. Д.Я. Телегін розвідав пам'ятки, розташовані в зоні Канівського водосховища, в пониззі Десни та Надпоріжжі. Найбільше інформації здобуто розвідками лівим берегом Дніпра. Матеріали XIII—XV ст. зафіксовано в п'яти пунктах. Так, на північний схід від с. Вишеньки Бориспільського р-ну, біля оз. Гапониха в заплаві Дніпра, зібрано уламки кераміки дніпродонецької культури та пізнішого часу — Вишеньки 1, за Д.Я. Телегіним (Телегин, Круц, Нужный 1979, с. 12). З колекції походить фрагмент вінця горщика кінця XV—XVI ст. типу Va, за О.В. Оногдою (рис. 5, 5). Далі було обстежено поселення на північно-східній околиці села, розташоване вздовж старого річища Дніпра (Вишеньки 3, за Д.Я. Телегіним). На поверхні високої заплави зібрано кераміку давньоруського часу (там само, с. 13). Уламки «давньоруського» посуду відносяться до типів П—3—Б (за С.О. Беляєвою) та П—1—б (за Л.І. Виногородською) і датуються кінцем XIII—XV ст. (рис. 5, 6, 7). Два фрагменти горщиків другої половини XIII—XIV ст. (тип П—2—Б, за С.О. Беляєвою) знайдено на поселенні в уроч. Селище — Вишеньки 6, за Д.Я. Телегіним (рис. 5, 8, 9). Воно розташоване на південний схід від села, на березі давньої стариці Дніпра, на піщаному підвищенні вздовж дамби водосховища (там само, с. 14). Зазначимо, що матеріали післямонгольського часу, зібрані біля с. Вишеньки, непоодинокі. Вони зафіксовані також в уроч. Озеро Баклажне та уроч. Княже (Петрашенко, Козюба 1994, с. 8—22).

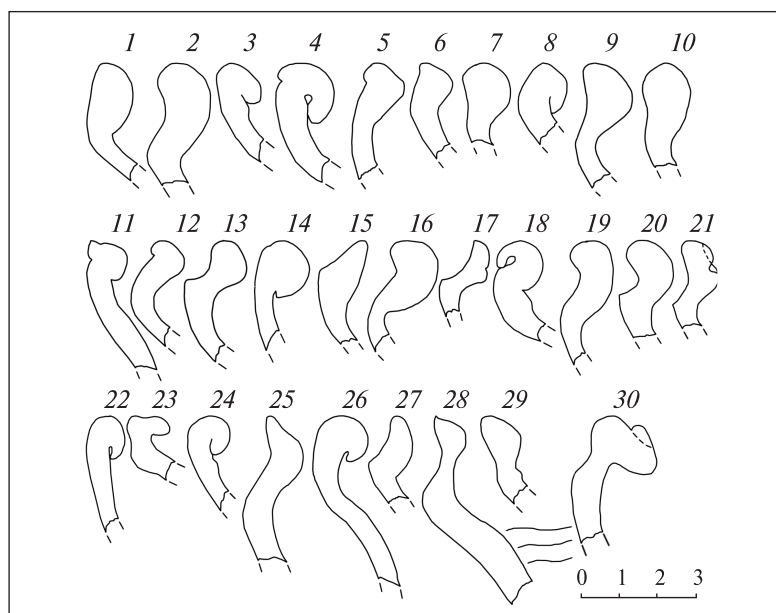

Рис. 6. Матеріали розвідок Є.В. Максимова 1975 р. та Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1–10 — Макішин; 11–14 — Іванівка; 15–25 — Радуль; 26–30 — Любеч

Ще один пункт з керамікою XIII—XV ст. відмічено за 1,5 км від с. Погреби Броварського р-ну Київської обл. в уроч. Лани на березі невеликого ручая. Тут зібрано матеріали неолітичного та енеолітичного часу, доби бронзи та скіфського часу (Телегін, Круц, Нужный 1979, с. 33). Звідси ж походять уламки посуду, що відносяться до типів П–3–Б (за С.О. Беляєвою), I (за О.В. Оногдою) і датуються XIV—XV ст. (рис. 5, 1–4).

У ході обстеження поселення біля с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. (уроч. Гаї) Д.Я. Телегін зібрав фрагменти кераміки, які відносяться до типів П–2–Б, П–2–В і П–3–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються кінцем XIII—XV ст. (рис. 5, 10–16). Поселення розташоване на піщаному мисі заввишки 3,0–4,0 м над заплавою річки (Телегін, Круц, Нужный 1979, с. 17). Підйомний матеріал зібрано на незначній площі (50,0 × 5,0 м), що може вказувати на існування тут у XIII—XV ст. невеликого поселення, можливо хутора.

У тому ж році матеріали золотоординського талитовського часів зібрані розвідкою О.М. Кухарської в Поліському та Іванківському районах Київської обл. Зокрема, біля с. Заруддя Іванківського р-ну (Заруддя II, за О.М. Кухарською) виявлено поселення, на якому зібрано уламки кераміки, що відносяться до типів П–1–Б, П–2–А і IV–1 (за С.О. Беляєвою), II, III та Va (за О.В. Оногдою) і датуються кінцем XIII—XVI ст. Найпізнішим є фрагмент вінця, зовні оформлений зачіпами, який датується кінцем XV—XVI ст. (рис. 3, 1–8). Фраг-

менти посуду післямонгольського часу зібрано в гирлі Ірші. Вони відносяться до типів II, III і Va (за О.В. Оногдою) і датуються кінцем XV — серединою XVI ст. (рис. 3, 9–15). Але детальнішої інформації стосовно місця розташування поселень не збереглося, звіт до архіву ІА НАНУ не надійшов.

У 1981 р. О.М. Кухарська обстежила поселення біля с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл. В уроч. Севок досліджено залишки ями та споруди, зруйновані зсувом ґрунту. Із заповнення споруди походить 18 фрагментів кераміки (п'ять вінець і 13 стінок) і три кремені. Уламки посуду відносяться до типів III–1–а (за Л.І. Виногородською), типу II (за О.В. Оногдою) і датуються кінцем XV—XVI ст. Із заповнення походить також вінець, характерне для кінця XVI—XVII ст. (рис. 3, 23–26). У заповненні ями, що розташовувалася неподалік, був розвал горщика (тип П–2–А, за С.О. Беляєвою) другої половини XIII—XIV ст. (рис. 3, 27). Необхідно зазначити, що в 2003 р. розвідкою В.О. Манька на високій дюні у заплаві лівого берега р. Уж за 1,2 км на північ від північної околиці с. Мартиновичі виявлені уламки гончарного посуду XV—XVII ст. (Манько та ін. 2003). Тож, цілком імовірно, що в литовський час тут було поселення, однак його пошуки та дослідження — справа майбутнього.

Аналіз керамічних колекцій, що зберігаються у фондах ІА НАНУ, дозволив реінтерпретувати та ввести до наукового обігу інформацію про 22 пам'ятки золотоординського та литовського часів на території Київської, Житомир-

ської, Черкаської та Чернігівської областей. Значимо, що їхнє топографічне розміщення, як правило, залежало від природно-географічних і кліматичних умов певного регіону. Наприклад, на Правобережжі більшість поселень локалізується на берегах річок, на першій надзаплавній терасі (Богдани, Шабельники), високому корінному березі (Вітачев, Стайки) або болота (Набутів). На Лівобережжі спостерігається дещо відмінна тенденція: для північних регіонів характерні поселення, розташовані на підвищеннях у заплаві річки (Ошитки, Іванівка) або посеред болота (Радуль), а для південних — на березі річки на першій надзаплавній терасі (Вишеньки III, Погреби) чи низькій борівій (Жовтневе). Такі висновки узгоджуються з результатами досліджень у відповідних регіонах Південної Русі (Беляєва 1986; Веремейчик 1998; Ситий 1998; Томашевський 2003).

Що стосується розмірів поселень, то здебільшого дослідники не вказували ані точного місця локалізації пам'ятки, ані площі поширення підйомного матеріалу. Тож робити будь-які висновки стосовно розмірів поселень золотоординського та литовського часів слід дуже обережно. Цілком імовірно, що переважали малодвірні села і лише деякі, зважаючи на їхні незначні розміри, можна назвати хуторами (Ошитки, Кийлів).

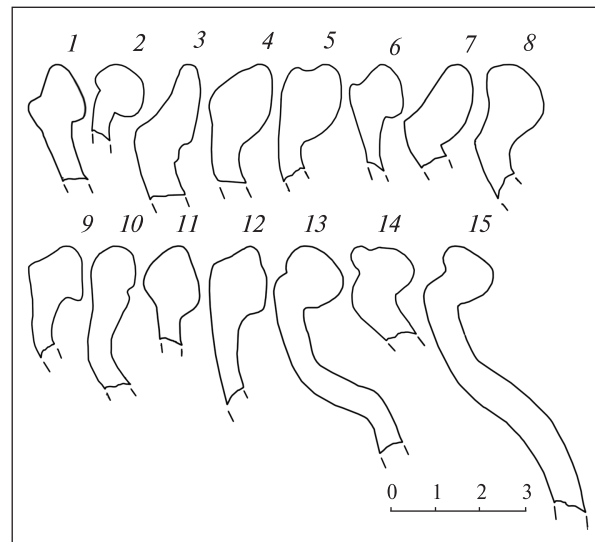

Рис. 7. Кераміка з розвідок Є.О. Петровської 1963 р.: 1–12 — Жеребятин; 13–15 — Комарівка

Необхідно також зазначити, що всі пам'ятки можна розділити хронологічно на три групи: до першої відносяться 12 поселень (друга половина XIII—XIV ст.), до другої — дев'ять (XIV—XVI ст.), до третьої — лише три (кінець XV—XVI ст.). Результати археологічних досліджень можна зіставити з розробками істориків-медієвістів щодо проблем історичного розвитку Східної Європи в XIII—XVI ст. Як відомо,

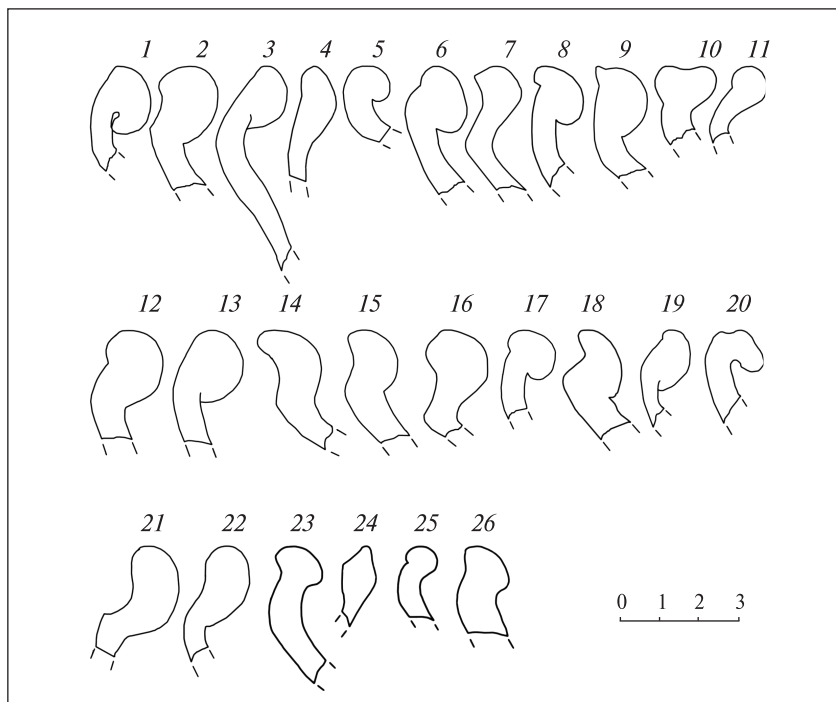

Рис. 8. Кераміка з поселення Ошитки (розвідки Д.Я. Телегіна і Д.Т. Березовця): 1–22 — уроч. Бойківщина; 23–26 — уроч. За Діденом

монгольська навала спричинила істотне зменшення кількості поселень порівняно з початком XIII ст. (за різними підрахунками ця цифра коливається в межах 75—90 %). Своєрідний демографічний «вибух» стався лише після стабілізації військово-політичної ситуації в другій половині XIV ст., коли литовсько-руські війська, очолювані литовським князем Ольгердом, розбили трьох татарських беїв у битві на Синіх Водах. Наприкінці XV — на початку XVI ст. відбулося перегрупування політичних сил в Європі. Агресивна зовнішня політика Кримського хан-

ства та Московської держави призвела до сповільнення темпів економічного та культурного розвитку Середнього Подніпров'я і, як наслідок, до зменшення кількості пам'яток з матеріалами відповідного часу.

Насамкінець зазначимо, що подальший аналіз фондів колекцій дозволить картографувати нові археологічні пам'ятки, з'ясувати особливості мікро- та макрорегіонального розвитку окремих територій та розширити наші уявлення щодо історії Південної Русі середини XIII—XV ст.

- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (по материалам археологических исследований). — К., 1982.
- Беляева С.А. Селища // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 396—404.
- Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К., 1995.
- Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух Є.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007. — С. 287—341.
- Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—12.
- Брайчевский М.Ю., Брайчевская А.Т. Отчет о работе Раннеславянской кременчугской экспедиции 1956 г. // НА ІА НАНУ. — 1956/2.
- Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX—XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 51—65.
- Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — 61. — С. 47—57.
- Добровольський А.В. Разведка местности от Вышгорода до с. Бирок по правому берегу Днепра до р. Ирпени и степью до с. Лалок в 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/27.
- Звиздецкий Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/146.
- Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А., Попудренко М.А., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А., Юркова Н.В. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // НА ІА НАНУ. — 1975/24.
- Максимов Е.В., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/21.
- Манько В.О., Залізняк Л.Л., Смирнов А.П., Сапожніков І.В. Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/171.
- Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. // Археологія. — К., 2008. — № 4. — С. 55—63.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Звіт Канівської експедиції про розвідку лівобережжя Канівського водосховища // НА ІА НАНУ. — 1994/7.
- Петровская Е.А. Отчет об археологической разведке на территории Каневского водохранилища по левому берегу р. Днепра в 1963 г. // НА ІА НАНУ. — 1963/3а.
- Приходнюк О.М., Беляева С.А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/16.
- Ситий Ю.М. Поселення X—XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 9—95.
- Телегин Д.Я., Березанская С.С., Митрофанова В.И., Круц В.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г. // НА ІА НАНУ. — 1962/15.
- Телегин Д.Я., Круц В.А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — 1966/1.
- Телегин Д.Я., Круц В.А., Нужный Д.Ю. Отчет о работе археологической экспедиции Славутич в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье // НА ІА НАНУ. — 1979/18.
- Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П., Максимов Е.В., Митрофанова В.И. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. // НА ІА НАНУ. — 1958/1е.

Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 4—26.

Шмаглей Н.М., Петровская Е.А. Отчет по разведке на территории Каневского водохранилища в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — 1960/26.

Надійшла 15.02.2011

К.М. Капустин

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ СЕРЕДИНЫ
XIII—XV вв. (по материалам разведок конца 1940-х — начала 1980-х гг.)

В научных фондах Института археологии НАН Украины хранятся коллекции, собранные несколькими поколениями украинских ученых. Особый интерес для современных исследователей представляют материалы разведок конца 1940-х — начала 1980-х гг., которые почти не привлекались в научных разработках. Повторная атрибуция и датировка находок, собранных в середине—второй половине XX в., значительно расширяет источниковедческую базу.

Здесь проанализированы материалы, полученные в ходе разведок на территории Киевской, Житомирской, Черкасской и Черниговской обл. Находки золотоордынского и литовского времен обнаружены в составе 14 коллекций, что позволило ввести в научный оборот данные о 22 ранее неизвестных памятниках середины XIII—XV вв., преимущественно неукрепленных поселений.

Материалы послемонгольского времени в большинстве представлены находками керамики, датировка которой осуществлялась с ориентацией на разработки С.А. Беляевой, Л.И. Виногородской и Е.В. Оногды.

К.М. Капустин

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE DNIPRO RIVER MIDDLE
REGION FROM THE MID OF THE 13th c. TO THE 15th C. (based on the materials
of archaeological prospecting since the 1940-s till the beginning of the 1980-s)

Collections accumulated by several generations of Ukrainian scholars are kept in the scientific funds of the Institute of Archaeology of NASU. Materials of archaeological prospecting since the end of the 1940-s till the beginning of the 1980-s, which were almost never used in scientific developments, are of special interest for the modern researchers. Recurring attribution and dating of the finds collected in the middle and the second half of the 20th c. significantly widen the source study base.

Materials obtained during the archaeological prospecting on the territory of Kyiv, Zhytomyr, Cherkasy, and Chernihiv Oblasts are analyzed here. Finds of the Golden Horde and Lithuanian periods were found within 14 collections which allowed the author to present to scientific circulation the data on 22 sites not known before, mainly unfortified settlements, dated from the middle of the 13th to the 15th c.

Materials of post-Mongolian period are presented mostly by the finds of ceramics which was dated based on works of S.O. Bilyayeva, L.I. Vynohorodska, and O.V. Onohda.